

Eén volk, één taal.

Nationalisme en taalwetgeving in Frankrijk vanaf 1670, en in de geannexeerde Zuidelijke Nederlanden (1795-1813). I

Herman VAN GOETHEM

In oktober 1795 werd België door Frankrijk geannexeerd als integrerend grondgebied van de Franse republiek. De inwoners van de *neuf départements réunis* hadden nu de Franse nationaliteit, en theoretisch waren Antwerpen, Gent of Brugge even Franse steden als Parijs, Bordeaux of Nantes. De annexatie betekende uiteraard dat de oude instellingen verdwenen; wat in Frankrijk zelf reeds bestond kwam in de plaats. Zo werd het gerechtelijk apparaat vervangen door nieuwe rechtbanken, die op revolutionaire leest waren geschoeid.

De nieuwe instellingen werden van bij de aanvang verfranst naar de taal. Het was een enorme breuk met wat gangbaar was tijdens het Ancien Régime. Deze verfransing van de nieuwe instellingen wordt algemeen verklaard door te verwijzen naar de taalpolitiek van de Franse revolutionairen, een stelling die echter nauwelijks wordt uitgewerkt. L. Picard verwoordt ze als volgt: „De taalpolitiek voor de Zuid-Nederlandsche provinciën was natuurlijk dezelfde als die voor het hele Franse rijk”¹.

Zo eenvoudig was het allemaal niet. We moeten ingaan op de taalpolitiek in Frankrijk zelf, vóór en na de Franse revolutie. Die vergelijking is erg leerzaam. Want in Vlaanderen was de verfransing van de instellingen toch niet even evident als bijvoorbeeld in Frans-Vlaanderen of Baskenland, omdat de breuk met het verleden in Vlaams-België veel groter was. Voor het taalgebruik in rechtszaken werden bovendien de niet-franstalige gebieden in Frankrijk zelf minder streng behandeld. Die verschillen roepen veel vragen op. We zullen ze trachten te beantwoorden.

I. DE TAALPOLITIEK IN FRANKRIJK CA. 1670-1790

De Franse revolutionairen zouden zich vanaf 1789 meester maken van een staat, die politiek, administratief en territoriaal al tot grote eenheid was geko-

1. PICARD, L., *Geschiedenis van de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche Beweging*, I, Antwerpen 1937, p. 119.

men. Die unificatiebeweging ging haar weg volgens rationele overwegingen. Ze was gestoeld op het streven naar machtsuitbreiding van de Franse koningen en had een hoogtepunt onder Lodewijk XIV (1643-1715) gekend. In de 18de eeuw werd dit streven naar eenmaking nog versterkt door de Verlichting. In de 16de eeuw was de taalverscheidenheid in het Franse koninkrijk nog geen politiek probleem. Want de niet-franstalige gebieden die tot dan waren geannexeerd, spraken een taal die niet buiten hun grenzen werd gebruikt. Het betrof het in 1532 aangehechte Bretagne en gebieden van de Occitaans-Romaanse „langue d'Oc"-groep². In de geschreven taal was het Frans er overal reeds diep doorgedrongen. Het Bretons in Bretagne leefde enkel nog voort als gesproken taal, terwijl in de administratie en het gerecht het Frans er al sinds de 11de eeuw naast het Latijn werd gebruikt³. In het gebied van de Langue d'Oc was die evolutie pas op gang gekomen onder invloed van de Renaissance, omstreeks 1490-1500⁴. Soms ging het wat trager en waren enkele generaties nodig; zo verdween in de streek van Aix en in de Basse-Durance het Provençaals in de akten tussen 1540 en 1600⁵. De gesproken volkstaal kende overal een veel langer leven, vaak tot na de Franse revolutie⁶. In 1539, toen deze evolutie in de geschreven taal nog volop aan de gang was en de balans al ruim naar het Frans overhelde, vaardigde koning Frans I het edict van Villers-Cotterets uit over de procedure in burgerlijke zaken. Art. 110 en 111 hadden betrekking op het taalgebruik bij de rechtspleging, te voeren „en langage maternel françois et non autrement". In een studie uit 1933 heeft H. Peyre op overtuigende wijze aangetoond, dat Frans I met deze artikelen enkel het Latijn definitief wilde bannen uit de rechtbanken; al sinds 1490 hadden de Franse koningen maatregelen in die zin uitgevaardigd. In rechte was het geenszins de bedoeling om het Frans op te leggen als enig mogelijke procestaal. Want met „en langage maternel françois" werd bedoeld: in een van de (geschreven) volkstalen uit Frankrijk. Dus het Frans, taal van de koning, die ook in het Zuiden meer en meer verspreid was geraakt, of, in enkele zeldzame gebieden, nog de Langue d'Oc⁷. De betekenis van deze terminologie ging vrij snel verloren; 50 jaar later meenden commentatoren reeds dat Frans I alleen het Frans had toegelaten⁸.

2. PEYRE, H., *La royauté et les langues provinciales*, Parijs 1933, p. 15; ook CAMPROUX, C., *Les langues romanes*, in: *Que sais-je?*, nr. 1562, Parijs 1974, p. 81-83.

3. PEYRE, H., *o.c.*, p. 55.

4. BRUN, A., *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les Provinces du Midi*, (Parijs 1923, reprint:) Genève Slatkine reprints 1973, p. 94-403; over Bretagne PEYRE, H., *o.c.*, p. 55 en 90-91.

5. BRUN, A., *o.c.*, p. 341-345.

6. B.v. BRUNOT, F., *Histoire de la langue française des origines à nos jours*, VII, (Parijs 1909, reprint:) Parijs Colin 1966, p. 237 (Baskisch), p. 243-244 (Catalaans); COORNAERT, E., *La Flandre française de langue flamande*, Parijs 1970, p. 211-212.

7. PEYRE, H., *o.c.*, p. 58-83 en 85-88.

8. *Ibid.*, p. 82-83.

In 1620 nam het taalbeleid een andere wending door de aanhechting van Béarn en werd het voorwerp van een doordachte verfransingspolitiek. Uit het koninklijke ambtenarenapparaat was de Langue d'Oc sinds enkele decennia definitief verdwenen als geschreven taal, en het Frans was de facto overal officieel ingeburgerd. Nu werd aan de kroon een gebied toegevoegd, waar de documenten nog steeds in een Occitaans dialect werden opgesteld. De taalhomogeniteit was verstoord door deze kleine nieuwkomer. Daarom bepaalde het edict van 1620 tot oprichting van het parlement van Pau, de hoogste rechtbank in Béarn, dat de rechtspleging er enkel in het Frans mocht worden gevoerd⁹.

In 1670 werd de „Ordonnance criminelle” uitgevaardigd, waardoor in Frankrijk de rechtspleging in strafzaken werd hervormd. Art. 11 van titel XIV bepaalde dat de rechter bij de ondervraging een tolk moest aanduiden, als de verdachte geen Frans kende. Uit de voorbereidende bespreking van dit artikel blijkt, dat het voor de ontwerpers vanzelfsprekend was, dat de schriftelijke rechtspleging in geheel Frankrijk in het Frans gebeurde¹⁰. Aan de sinds 1648 geannexeerde duitstalige Elzas werd blijkbaar niet gedacht.

De verfransing van Béarn was enkel gebaseerd op rationele overwegingen van administratieve aard. Later breidde Lodewijk XIV het rijk uit met gebieden waarvan de vreemde volkstaal ook over de grenzen heen, in naburige landen, werd gesproken, en daardoor werd de taalkwestie voortaan ook een zaak van staatsveiligheid. Die vreemde talen moesten worden uitgeroeid, omdat ze een potentieel gevaar waren voor de rijksgrenzen. Daarom zou de Zonnekoning in het nieuwe grondgebied overgaan tot een vérgaande taalpolitiek.

Speelde in dit verfransingsbeleid het nationalisme een rol? Volgens H. Kohn is nationalisme „a state of mind, permeating the large majority of a people and claiming to permeate all its members; it recognizes the nation-state as the ideal form of political organization and the nationality as the source of all creative cultural energy and of economic well-being”¹¹. Een echte volkse beweging — „permeating the large majority of a people” — was er onder Lodewijk XIV nog niet bij.

Het is een algemeen verspreide opvatting, dat het moderne nationalisme pas vanaf de tweede helft van de 18de eeuw in het Westeuropese geestesleven kan worden onderkend¹². Ook toen was het nog wel niet een ideologie die de meerderheid van de ganse bevolking aansprak; maar ze drong door in belangrijke hogere bevolkingsgroepen zoals de burgerij. Die verhouding in acht genomen, kan vanaf dan inderdaad van een massabeweging worden gesproken.

9. *Ibid.*, p. 125-131. Over Béarn ook BRUNOT, F., *o.c.*, V, p. 89-92.

10. Cf. PEYRE, H., *o.c.*, p. 157-158.

11. KOHN, H., *The idea of nationalism. A study in its origins and background*, New York 1967, p. 16.

12. Een literatuuropgave in ELIAS, H. J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, I, Antwerpen 1970, p. 418.

De Franse revolutie zou hierbij nog een hevige stimulans zijn en het nationalisme ook onder het gewone volk verspreiden.

Maar als staatsrechtelijk gedachtengoed onder de hogere gezagsdragers was het toch een eeuw ouder. Niet enkel op theoretisch vlak, maar ook vertaald in ingrijpende concrete maatregelen, iets wat de historiografie naar onze mening tot op heden heeft onderschat. Het hedendaagse nationalisme was reeds rond 1670 een agerende kracht onder Lodewijk XIV, maar het stond nog in zijn kinderschoenen. Op het massa-element na, waren alle elementen van Kohns definitie toen al aanwezig. Het was reeds een daadwerkelijk ideologisch streven naar eenheid van staat en volk binnen een bepaald grondgebied op grond van politieke, culturele en economische motieven.

De zich wijzigende mentaliteit blijkt goed uit een brief uit het jaar 1666 van minister Colbert aan zijn broer, magistraat in de Elzas. Het onderricht van de Franse taal aan de jeugd was volgens hem het beste middel om de in 1648 aangehechte duitstalige gebieden te laten eenworden met Frankrijk, want „*il est de conséquence d'accoutumer les peuples des pays cédés au Roy par le traité de Münster à nos mœurs et à nos coutumes*”¹³.

Dit gedachtengoed was toen reeds ruim verspreid. Soms ook onder de gewone bevolking. In het rechtsbewustzijn werd een band gevoeld tussen het gebruik van de taal van de vorst door de ingezetenen en hun loyaleiteit en politieke onderwerping. De bewoners van het pas veroverde Thionville verklaarden in 1661 op eigen houtje, alle authentieke akten in het Frans te zullen opstellen, „*pour faire veoir avec quelle submission ils ont reçu ceste réunion*”¹⁴.

De houding van de burgers van deze stad is misschien uniek, maar onder de intellectuelen stond Colbert zeker niet alleen met zijn nationalistische opvattingen. Peyre geeft een aantal citaten en weerlegt terecht Brunots stelling, dat in de tweede helft van de 17de eeuw slechts een enkeling inzag dat de taal een politiek en economisch belangrijk gegeven was¹⁵. „*Il nous semble, au contraire, que la question linguistique fut posée, même avec l'aspect politique qu'elle peut revêtir de nos jours*”. Omdat Peyre meende dat die politieke doctrine niet in de praktijk werd omgezet, wees hij vervolgens op wat volgens hem een paradox was. „*Seulement la réponse de la politique royale ne fut pas celle de la politique moderne ; et, parce que la solution donnée à la question ne fut pas celle que nous lui donnerions suivant notre idée moderne sur la nationalité, on en est dérouté*”¹⁶.

Maar men heeft steeds de concrete gevolgen onderschat van de taalwetgeving onder Lodewijk XIV, en dus ook de draagwijdte en het belang van het prille

13. LEVY, P., *Histoire linguistique d'Alsace et de Lorraine*, I, in : *Publications de la faculté des lettres de l'université de Strasbourg*, nr. 47, Parijs 1929, p. 288-289, alwaar ook het citaat ; ook in BRUNOT, F., *o.c.*, V, p. 111-112.

14. LEVY, P., *o.c.*, I, p. 287, alwaar ook het citaat.

15. PEYRE, H., *o.c.*, p. 162-166.

16. *Ibid.*, p. 166-167.

nationalistische gedachtengoed. Over de Elzas is de historicus goed geïnformeerd, omdat documenten over taaltoestanden er overvloedig voorhanden zijn; de tolerante, liberale politiek van de vorst t.a.v. dit gebied — om welbepaalde redenen, zoals we nog zullen zien — werd steeds, in navolging van Brunot¹⁷, als model genomen voor het taalbeleid over het hele rijk. Niets is echter minder waar. In Roussillon, Frans-Vlaanderen en Lotharingen werd de taalwetgeving stipt nageleefd.

Het nationalistische taalbeleid van Lodewijk XIV kende ongetwijfeld een hoogtepunt in de streek van R o u s s i l l o n. Een studie uit 1985, in het Catalaans gesteld, toont aan dat de koning ginds erg ver is gegaan¹⁸. Het gebied was in 1659 door het Pyreneeënverdrag op vreedzame wijze aan Frankrijk gehecht, maar de bevolking bleef in zekere mate sympathie voelen voor de Spaanse kroon¹⁹. Een nationaliteitenpolitiek was het geschikte middel om Frans-Catalonië los te weken van het buurland.

In 1672 besliste Lodewijk XIV tot oprichting van nieuwe lagere scholen. Ze moesten de schoolgaande jeugd leren lezen en schrijven in het Catalaans en het Frans²⁰. De andere scholen waren afgeschaft; wie zijn kinderen elders naar een Catalaanse school stuurde, liep een boete op van 100 pond. De plaatselijke overheid heeft werk gemaakt van de uitvoering van deze maatregelen²¹, en het is niet onwaarschijnlijk dat de nieuwe scholen vele jaren lang succes hebben gehad niettegenstaande de ongetwijfeld reële praktische moeilijkheden²².

Op tevergeefse protesten uit Perpignan antwoordde de vertegenwoordiger van de Franse koning ondermeer met het volgende, zuiver nationalistische argument:

„comme il n'y a rien qui entretienne l'union et l'amitié entre les peuples de différentes nationz que la conformité du langage par lequel ils se font entendre les uns et les autres, entrent dans les negoces et conversations utiles et facilitent leur commerce, Sa Majesté a resolu d'employer ce moyen pour unir les françois qui habitent en ceste province avec les habitans originaïres du pays, facilliter leur commerce, rendre leurs nego-

17. B.v. BRUNOT, F., *o.c.*, V, p. 89-103.

18. FERRER I GIRONES, F., *La persecució política de la llengua catalana. Historia de les mesures preses contra el seu ús des de la Nova Planta fins avui*, Barcelona 1985, p. 25-30.

19. Zie de brief uit 1643 geciteerd door PEYRE, H., *o.c.*, p. 177-178; sinds 1641 was Frankrijk al feitelijk bezitter van Frans-Catalonië.

20. FERRER I GIRONES, F., *o.c.*, p. 25-26. In 1672 enkel voor Perpignan, in 1682 uitgebreid tot het hele Catalaanse taalgebied in Frankrijk.

21. BRUNOT, F., *o.c.*, V, p. 112-113.

22. BRUNOT, F., *o.c.*, VII, p. 239, geeft enkele weinig overtuigende argumenten om het tegendeel te bewijzen. Daarnaast wijst hij (*ibid.*, p. 241-432) op het succes van scholen van religieuzen, waar de jeugd Frans leerde.

ces et conversations agréables et utiles et faire en sorte quilz sexpliquent intelligiblement et commodement les uns avec les autres''.

De briefschrijver wees er vervolgens op dat lager onderwijs in beide talen de jongens voorbereidt op de humaniora in een Frans college,

„pour monter ensuite aux autres sciences et parvenir au degrez et privileges du doctorat, et aux charges d'honneur, de judicature, et magistrature qui ne seront données à ladvenir à qui que soit sans que ceux qui y aspireront parlent et entendent passablement la ditte langue françoise''²³.

Het onderwijs raakte enkel de elite. Om ook de lagere, ongeletterde Catalaanse bevolking te verfransen, liet de koning vanaf 1676 in Perpignan enkel nog priesters toe die Frans kenden en in die taal preekten. Een maatregel die aanvankelijk niet goed kon worden uitgevoerd. Dit werd verholpen door de oprichting van een Frans priesterseminarie te Perpignan in 1688²⁴.

De hoogste koninklijke rechtbank in Frans-Catalonië, de justitieraad van Roussillon, velde tot in 1694 de meeste arresten in het Catalaans; vanaf 1698 waren ze alle in het Frans²⁵. De druk was dus groot genoeg om in enkele jaren te verfransen, zonder taalwetgeving. Buiten deze rechtbank bleef het Catalaans echter troef in de lagere rechtbanken en gemeentelijke administraties, bij notarissen en andere ambtenaren. Aan deze praktijk zou een einde worden gesteld door een koninklijk edict uit 1700, waarin te lezen was *„que cet usage repugne et est en quelque façon contraire à Nôtre autorité à l'honneur de la Nation françoise et même à l'inclination des habitans''*²⁶. Aan alle gerechtelijke en notariële ambtenaren alsook aan de administratie werd het verboden om nog procedur stukken, akten of andere geschriften in het Catalaans op te stellen, op straffe van nietigheid van het document. In de rechtbanken moesten bovendien de beraadslagingen en de mondelinge rechtspleging in het Frans geschieden.

De justitieraad van Roussillon protesteerde tegen dit edict²⁷. Terecht wees hij op het moeilijkste knelpunt, nl. de praktijk van het notariaat. Hoe kon men de testamenten in het Frans opstellen, als in de kleine steden en dorpen en in het gebergte noch de erflater, noch de testamentaire getuigen, noch de notaris die taal kenden? Gelijkaardige problemen moesten zich voordoen bij notariële contracten. Ook merkte de justitieraad op dat in burgerlijke en strafprocessen de meeste getuigen geen Frans kenden; aan tolken dachten de magistraten blijkbaar niet.

23. Intendant Carlier aan de consuls te Perpignan, 3 februari 1672, geciteerd *ibid.*, p. 26.

24. *Ibid.*, p. 27-28.

25. *Ibid.*, p. 28.

26. Edict van februari 1700, in *ibid.*, p. 28, en in PEYRE, H., *o.c.*, p. 195-196.

27. De tekst in *ibid.*, p. 30-31; ook BRUNOT, F., *o.c.*, VII, p. 240.

Dit decreet werd maar uitvoerbaar in de mate waarin de ambtenarij verfranst werd, en daar moest een generatie over heengaan. Dit alles heeft ongetwijfeld tot moeilijkheden en processen geleid. Inzake testamenten werd het edict onvoldoende of niet toegepast, want in 1734 beval een nieuw edict uitdrukkelijk om die in het Frans op te stellen²⁸. Voor de administratie en het gerecht werd niets meer bepaald, wat op een betere naleving wijst. De decreten van 1700 en 1734 wierpen vruchten af. In 1803 getuigde een hoge Catalaanse ambtenaar dat ze in Frans-Catalonië al vele jaren lang geheel werden toegepast²⁹. De taal was niet het enige instrument van deze nationaliteitenpolitiek. Uit een brief van 1681 blijkt dat de koninklijke intendant te Roussillon de plaatselijke klederdracht verboden had, en dat de bevolking zich moest kleden „*a la françoise*”³⁰.

In het nationalistische beleid van de Zonnekoning speelde een element mee dat we vanaf de Franse revolutie niet meer zullen terugvinden: de eerbied voor de vorst. De andere argumenten worden na 1789 opnieuw herhaald, zij het in een meer democratisch kleedje.

In 1659/1668 werd F r a n s - V l a a n d e r e n bij Frankrijk ingelijfd. De Franse koningen hebben zich in dit gebied waarschijnlijk minder met taalpolitiek ingelaten dan in Roussillon; maatregelen inzake notarissen zijn ons onbekend; van een verfransing van het onderwijs is zeker geen werk gemaakt³¹. Anderzijds zijn er voldoende aanwijzingen dat de geest van het gevoerde beleid dezelfde was.

In 1662 kocht Lodewijk XIV Duinkerken af van de Engelsen; het zinde de koninklijke intendant niet dat de rechtspleging er in het Nederlands gebeurde, en op zijn verzoek liet de vorst op 26 mei 1663 weten dat de Duinkerkse rechters Frans moesten gebruiken³²; het in 1659 veroverde Bourbourg onderging hetzelfde lot³³.

In augustus 1663 beval de koning aan de bisschoppen in het aangehechte deel van Frans-Vlaanderen, franstalige priesters in te schakelen voor de predikatie en het catechismusonderwijs³⁴.

Belangrijk is een decreet uit 1684, waardoor het gebruik van de Franse taal werd opgelegd in de koninklijke rechtbanken in Frans-Vlaanderen³⁵. We stelden vast dat het stipt werd nageleefd.

28. Edict van 24 maart 1734, vermeld door PEYRE, H., *o.c.*, p. 242.

29. Tixedor, „ex constituant, membre du Conseil général du département des Pyrénées Orientales” aan de minister van justitie, 16 pluvisie jaar XI (5 februari 1803), AN, nr. BB16/620, dossier nr. 6011-B5; ook PEYRE, H., *o.c.*, p. 182.

30. Minister Louvois aan intendant Trobat, 6 augustus 1681, in BRUNOT, F., *o.c.*, V, p. 112.

31. *Ibid.*, VII, p. 269-271.

32. *Ibid.*, V, p. 92.

33. COORNAERT, E., *o.c.*, p. 213.

34. *Ibid.*

35. Edict van december 1684, in BRUNOT, F., *o.c.*, V, p. 93.

De verfransing in het rechtswezen te Sint-Winoksbergen gebeurde vrijwel zonder overgang³⁶; Nederlandse documenten komen nadien vrijwel niet meer voor³⁷. Opvallend is dat reeds vóór 1684 een gedeeltelijke verfransing was ingetreden: er zijn al Franse vonnissen in een register uit 1681-1683³⁸. Het is, zoals in de justitieraad van Roussillon, de neerslag van de verfransingsbeweging die uitging van de centrale overheid.

Te Hazebrouck werden de eerste Franse vonnissen geveld in maart 1685 en gebeurde de overgang geleidelijker, gespreid over een twintigtal jaren³⁹. Eens die periode achter de rug, werd uitsluitend nog het Frans gebruikt. Waarschijnlijk kenden aanvankelijk niet alle rechters die taal en moest een nieuwe generatie worden afgewacht.

De taalwetgeving in rechtszaken was enkel van toepassing op de koninklijke rechtbanken. Volledig vrij bleven de talrijke grote en kleine rechtbanken van plaatselijke feodale heren of geestelijken. Het taalgebruik in deze instellingen varieerde in Frans-Vlaanderen, maar globaal genomen overwoog hier toch het Nederlands tot aan het einde van het Ancien Régime⁴⁰. De maar moeizame verfransing van de heerlijke rechtbanken illustreert goed de taaië overlevingskracht van het Nederlands in Frans-Vlaanderen.

(wordt vervolgd)

Jan Moorkensstraat 34
2600 Berchem

36. Het betreft de volgende fondsen, bewaard op het gemeentehuis te Sint-Winoksbergen (Archives municipales):

- Echevinage de Bergues, justice criminelle, nr. FF-8, 15, 22 en 39;
- Plaidis du Seigneur tenus par les échevins: nr. FF-84, 85, 88, 89 en 90;
- Justice en matière civile dans la ville et châtelennie: nr. FF-105, 135, 136, 137, 172, 173, 176, 211, 212, 217, en 226.

Bovendien duidt de inventaris van het gemeentearchief te Sint-Winoksbergen, opgesteld door T. Vergriete, nauwkeurig aan in welke taal de registers werden opgesteld.

37. Het enige register waarin nog Nederlands voorkomt, dateert uit 1686-1704: Mairie de Bergues, Archives municipales, Plaidis du Seigneur tenus par les échevins, nr. FF-88.

38. Mairie de Bergues, archives municipales. Justice en matière civile dans la ville et châtelennie de Bergues, nr. FF-105.

39. Het betreft de volgende fondsen, bewaard op het gemeentehuis te Hazebrouck (Archives municipales):

- Agenda des causes tenues devant les bailli et échevins de la (royale) vierschaere d'Hazebrouck: nr. FF-6 t.e.m. 11, en 15;
- Régistre tenu par les bailli, amman et échevins de la vierschaere d'Hazebrouck: nr. FF-26 en 27.

40. Dit blijkt uit de inventaris van Vergriete; zie noot 36. Voor Corsica en Lotharingen PEYRE, H., *o.c.*, p. 240.